

Binnenlandse constituties of buitenlandse omstandigheden?

W. FRITSCHY

Bespreking van J. L. van Zanden en A. van Riel, *Nederland 1780-1914. Staat, instituties en economische ontwikkeling* (Amsterdam: Balans, 2000, 580 blz., ISBN 90 5018 519 3).

De economische geschiedenis van Nederland in de negentiende eeuw is herschreven. *Nederland 1780-1914* van Van Zanden en Van Riel, in roodgemarmerd stofomslag met een spoorbrug op de voorzijde, is verschenen als tegenhanger van *Nederland 1500-1815*, in groengemarmerd stofomslag met windmolen, van De Vries en Van der Woude.¹ Een nieuw tweeluik dus, dat gezien kan worden als opvolging van Brugmans' *Van paardenkracht en mensenmacht* (1961) over Nederland van 1795 tot 1940 en Van Dillens *Van rijkdom en regenten* (1970) over Nederland tijdens de oude Republiek, in hun witte, inmiddels wat vergeelde stofomslagen met simpele rode banen.

Brugmans en Van Dillen schreven overzichtswerken waarin per periode samenvattend werd uiteengezet wat in hun tijd over de ontwikkelingen in verschillende sectoren en aspecten van economie en samenleving bekend was. De Vries en Van der Woude namen uitdrukkelijk afstand van die, volgens hen door de economen van de Duitse Historische School geïnspireerde, 'institutionalistisch georiënteerde verhalende geschiedschrijving.' Zij kozen voor een thematische aanpak en een interpretatie van de economische geschiedenis met behulp van het begrippen-apparaat van de Franse 'Annales'-school en de Amerikaanse 'new economie history.' Van Zanden en Van Riel willen juist aantonen — dat is de hoofdthese van hun boek — dat 'de prikkels die instituties aan rationeel handelende beleidsmakers, producenten en consumenten gaven, in belangrijke mate de structuur van de economische groei bepaalden.' (15) Terug naar de instituties dus, alleen nu niet meer vanuit het impliciete uitgangspunt dat die relevant zijn voor een goed begrip van de economische geschiedenis, maar met de expliciete doelstelling om aan te tonen dat, en hoe, dat het geval was: ontegenzeggelijk een fascinerend programma.

De structuur van het boek is glashelder. In acht hoofdstukken wordt voor vier perioden telkens in de oneven genummerde hoofdstukken een uiteenzetting gegeven van 'instituties' en beleid, in de even genummerde hoofdstukken een uiteenzetting over beleidseffecten en economische ontwikkeling. Al doende passeert vrijwel alle² relevante, recente literatuur de revue, in tegenstelling tot de Nederlandse versie van het werk van De Vries en Van der Woude, bovendien gelukkig zorgvuldig geannoteerd. Tevens wordt een schat aan nieuwe informatie geboden. Dat laatste gebeurt mede op basis van een—inmiddels ook via Internet beschikbaar—'databestand nationale rekeningen': het resultaat van een in 1990 gestart en begin 2000 afgerond grootschalig onderzoeksproject onder leiding van Van Zanden met als doel de reconstructie van de negentiende-eeuwse 'nationale rekeningen.' Deze sluiten aan op de gelijknamige CBS-reeksen voor de twintigste eeuw en bieden een soort 'groeiboekhouding'.³ Regelmatig worden bovendien

1 J. de Vries, A. van der Woude, *Nederland 1500-1815. De eerste ronde van moderne economische groei* (Amsterdam, 1995); zie de bespreking door J. L. van Zanden en K. Davids in het discussiedossier in *BMGN*, CXII (1997) i, 49-77.

2 Een, gezien de invalshoek van hun boek, nogal opvallende omissie in de literatuurlijst is: R. van der Voort, *Overheidsbeleid en overheidsfinanciën in Nederland 1850-1913* (Amsterdam, 1994), dat deel uitmaakte van het 'project nationale rekeningen.'

3 Het adres: <http://nationalaccounts.niwi.knaw.nl> wordt merkwaardigerwijs niet in het boek vermeld.

vergelijkingen met de economische ontwikkelingen in België geboden, wat soms tot verrassende uitkomsten leidt. Zo hebben de auteurs bijvoorbeeld geconstateerd dat, ten gevolge van het uitblijven van een transformatie van de werkgelegenheidsstructuur in Nederland, de Nederlandse specialisatie op landbouwproductie, in afwijking van wat men op basis van Ricardo's theorie over de internationale arbeidsverdeling zou verwachten, met een relatief langzamer groei van de productiviteit in deze sector gepaard ging dan in België (245). Het is al met al een prachtig en indrukwekkend boek geworden. Dit ondanks het feit dat de uitwerking van de hoofdthese niet in alle opzichten overtuigt.

De inspiratie voor die these ontleen de auteurs aan de zogenaamde 'new institutional economics' met als belangrijkste representant Nobel-prijswinnaar D. C. North. North besteedde samen met R. P. Thomas al in 1973 aandacht aan de relatie tussen de economische ontwikkeling in Nederland en de daar bestaande instituties.⁴ Zij signaleerden die relatie in de Nederlanden overigens in het bijzonder in de zeventiende eeuw. Het ging hen om door de overheid gereguleerde instellingen op de Amsterdamse stapelmarkt, zoals de Beurs, de Wisselbank, de Waag, makelaars, notarissen en het verzekeringswezen, en alle stedelijke wetten en regelingen, waaraan koopliden in de Gouden Eeuw rechtszekerheid ontleenden. In zijn studie uit 1990⁵ hanteerde North — om duidelijk te maken dat een vrije markt en vrije concurrentie alleen niet voldoende zijn voor een gezonde economische ontwikkeling — een wijdere definitie van het begrip 'instituties': naast formele, rechtszekerheid scheppende instituties zijn voor het soepel verlopen van economische transacties ook adequate 'informele instituties' — gewoonten, gebruiken, normen en waarden — nodig om de betrokken actoren voldoende vertrouwen te geven.

Het verloop en de structuur van de economische groei in Nederland, die Van Zanden en Van Riel met het begrippenapparaat van de institutionele economie willen verklaren, worden in hoofdlijnen gepresenteerd in respectievelijk grafiek 6.1 en de tabellen 4.2, 6.3 en 8.1.⁶ Volgens deze gegevens werd de Nederlandse economie in de negentiende eeuw opvallend genoeg al vanaf 1816 gekenmerkt door een aanhoudende groei van het nationaal product per hoofd, variërend van gemiddeld 0,4% per jaar tot gemiddeld 1,5% per jaar — met als enige uitzondering het decennium 1850/1860. Die groei was verrassend genoeg het intensiefst, niet pas na 1870, zoals men op basis van Brugmans zou verwachten, of pas na 1895, zoals men op basis van het bekende proefschrift van De Jonge⁷ zou verwachten, maar in de decennia 1830/1840 en 1860/1870. De uitkomsten voor het tempo van de economische groei in Nederland in de eerste helft van de negentiende eeuw lijken daarmee nauwelijks lager gelegen te hebben dan de berekende groeipercentages voor de Engelse economie in de eerste decennia van de negentiende eeuw

De publicatie op het Internet gaat vergezeld van heldere toelichtingen op de cijfers en de mate van hun betrouwbaarheid en is grotendeels ook in boekvorm verschenen: J. P. Smits, E. Horlings, J. L. van Zanden, *Dutch GNP and its components, 1800-1913* (Groningen, 2000).

⁴ D. C. North, R. P. Thomas, *The rise of the western world* (Cambridge, 1973).

⁵ *Institutions, institutional change and economic performance* (Cambridge, 1994 (7e druk); 1990 (1e druk)).

⁶ Jammer dat de lijsten van grafieken en tabellen geen paginaverwijzingen bevatten. Ook jammer dat het groeipercentage van het nationaal product in het decennium 1840/1850 volgens tabel 4.2 0,81% per jaar is, maar volgens tabel 6.3 slechts 0,40%. De groei van de toegevoegde waarde in de dienstensector in 1840/1850 is bovendien volgens tabel 4.2. 2,32% en volgens tabel 6.3 1,47% per jaar. Edwin Horlings, die binnen het project promoveerde op de dienstensector (*The economic development of the Dutch service sector 1800-1850* (Amsterdam, 1995)), deelde mij desgevraagd mede dat het juiste groeipercentage van het nationaal product voor 1840/1850 0,41% is, het juiste percentage voor de dienstensector indien berekend met de cijfers van het op Internet raadpleegbare databestand slechts 0,47%...

⁷ J. A. de Jonge, *De industrialisatie in Nederland tussen 1850 en 1914* (Nijmegen, 1968).

(iets wat overigens misschien toch wel expliciete vermelding had verdiend!).⁸ Met uitzondering van de periodes 1816/1830 en 1870/1880 had in Nederland echter blijkens hun tabellen niet de groei in de industrie, maar de groei in de dienstensector het belangrijkste aandeel in de totale economische groei. Wie zijn Brugmans kent, denkt dan voor 1830/1840 vanzelfsprekend onmiddellijk aan 'instituties' als bijvoorbeeld de Nederlandse Handelmaatschappij en het Cultuurstelsel, voor 1860/1870 aan bijvoorbeeld de spoorwegen, met waardering voor zowel het inzicht van de oudere generatie, als voor de fraaie wijze waarop dat nu door een jongere generatie is onderbouwd.

Van Zanden en Van Riel operationaliseren het begrip 'instituties' echter enigszins anders, en wel op twee manieren. Ten eerste willen ze de invloed aantonen van opeenvolgende grondwetten op de economische ontwikkeling van Nederland: vanaf de in 1780 nog van kracht zijnde Unie van Utrecht uit 1579 tot aan de kiesrechtuitbreidingen door de grondwetwijzigingen van 1887 en 1917 (21). Daarnaast onderscheiden ze nog een tweede 'institutionele laag' die ze aanduiden als 'de arena van collectieve actie' van belangengroepen en hun relatie tot de staat (22). De wijze waarop veranderingen in die 'arena' van invloed zijn geweest op de economische ontwikkeling analyseren ze, met name voor de laatste drie periodes overtuigend, en op vaak briljante wijze, in een aantal gedetailleerd uitgewerkte *casestudies*.

Als excurs bij de hoofdstukken over de periode 1813-1840 is bijvoorbeeld de analyse opgenomen waarin Van Zanden op heldere wijze zichtbaar maakte hoe in Amsterdam een kartel van belanghebbende meelmolenaars en bakkers — door de overheid gebruikt voor de inning van de accijns op het malen van broodgranen — jarenlang effectief alle pogingen tot introductie van stoommeelmolens frustreerde. Dat hield dus tevens de broodprijzen kunstmatig hoog, wat loonopdrijvend werkte en zo ook nog eens een negatieve invloed had op de industrie als geheel. In het deel over de periode 1840-1870 wordt niet alleen aangetoond dat het Cultuurstelsel in Indië Nederland veel meer heeft opgebracht dan tot nu toe werd aangenomen, maar wordt tevens fraai uiteengezet hoe belangengroepen in de Amsterdamse handel het Cultuurstelsel, het Consignatiestelsel en de Nederlandsche Handelmaatschappij toen al als een belemmering begonnen te beschouwen. Daarmee wordt duidelijk dat de veranderingen in de Indische economische ontwikkeling zeker niet alleen een gevolg waren van nieuwe 'ethische' opvattingen. Voor de laatste periode laten ze bijvoorbeeld zien hoe de evolutie van de dienstensector werd gekenmerkt door een hernieuwde vervlechting tussen de staat en koloniale belangengroepen, waarmee ze aansluiten bij recente geschiedschrijving over Engeland, die duidelijk maakt dat binnen het moderne imperialisme de expansiedrang van de dienstensector veel belangrijker was dan die van de industrie. Het is de vraag hoe nodig het begrippenapparaat van de institutionele economie voor deze analyses was. Maar dat meer kennis van de verhouding tussen economische belangengroepen en de staat van belang is voor een goed inzicht in het verloop van de economische geschiedenis, wordt in dit boek in ieder geval op overtuigende en fraaie wijze duidelijk gemaakt.

Hun analyse van de invloed van de opeenvolgende grondwetten op de economie daarentegen is mijns inziens veel minder overtuigend. Voor wat betreft de periode na 1870 zagen de auteurs zichzelf al genoodzaakt te schrijven dat 'de band tussen institutionele veranderingen en economische ontwikkeling toen losser werd.' (412) Voor de jaren 1840 tot 1870 volsta ik met de constatering dat de belangrijke grondwet van 1848 opvallend afwezig is in hun conclusie bij deze periode, en dat de auteurs er ook niet op attenderen, dat juist het decennium na deze grondwet het enige decennium is, dat volgens de uitkomsten van het nationale rekeningen project een

8 Voor de periode 1800-1830 is de hoogste schatting van de groei van het nationaal inkomen per hoofd de oude van Deane en Cole van 1,61%, de laagste die van Crafts van 0,52% per jaar; zie: J. Mokyr, ed., *The British Industrial Revolution. An economic perspective* (Oxford, 1999) 11 (table 1.1).

negatieve economische groei per hoofd kende (zie tabel 6.3). Voor de twee eerste periodes waar ze op ingaan, die van 1780 tot 1813 en van 1813 tot 1840, wil ik mijn kritiek op dit punt wat nader uitwerken.

De late achttiende eeuw beschrijven ze als een periode gekenmerkt door een 'stationair' draaiende economie en 'technologische verstarring,' wat volgens hun hoofdthese dus samenhang met de door de Unie van Utrecht bepaalde staatsstructuur van de oude federatieve Republiek. Dat deze faalde zien ze mede bewezen door het feit dat de Republiek sinds 1780 niet meer in staat was zich militair staande te houden. Maar in die tijd bestond wel dezelfde institutionele structuur als in de zeventiende eeuw, toen de Republiek niet alleen in internationaal opzicht wèl meetelde, maar bovendien technologisch voorop liep en economisch bloeide. Een publicatie die in hun literatuurlijst opvallend ontbreekt, is de oratie van Davids over de theorie van North en de Nederlandse economische ontwikkeling op de lange termijn, waarin deze in het oog vallende discrepantie juist als uitgangspunt voor het betoog werd genomen.⁹ Het is zowel voor de economische, als voor de zwakke politieke prestaties van de Republiek kortom de vraag of deze echt in zo belangrijke mate aan de uit de Unie van Utrecht voortvloeiende institutionele structuur geweten kunnen worden, en of het machtsverval en de — relatieve — economische achteruitgang van de achttiende eeuw niet grotendeels onvermijdelijk waren, gezien ontwikkelingen elders.

Van Zanden en Van Riel menen dat het proces van staatsvorming verklaart, waardoor andere staten in de achttiende eeuw wel bij machte waren voldoende middelen voor oorlogvoering te mobiliseren en de Republiek niet (50). Hun bewijsvoering daarvoor bevat echter voor wat betreft de Republiek nogal wat onvolledige of zelfs onjuiste voorstellingen van zaken. Ze vermelden bijvoorbeeld niet dat het bedrag dat hier per hoofd van de bevolking aan belastingen werd opgebracht aan het einde van de achttiende eeuw nog steeds hoger lag dan in Groot-Brittannië.¹⁰ Zo'n feit maakt het toch aanzienlijk logischer om het lagere totaalbedrag aan belastingopbrengsten in de Nederlanden, en de daardoor geringere omvang van de defensie-uitgaven, aan de kleine bevolkingsomvang — eind achttiende eeuw ongeveer 2 miljoen tegenover ongeveer 9 miljoen in Groot-Brittannië — dan aan een inadequate staatsvorm te wijten?

Door de 'voortgaande verwaarlozing van de defensie' was de Republiek in de Vierde Engelse Zeeoorlog niet meer opgewassen tegen de Engelse vloot, schrijven ze verderop (54). Maar tussen 1700 en 1750 verkleinden ook landen als Engeland en Frankrijk de omvang van hun vloot, en hoewel de Nederlandse vloot in 1780 inderdaad evident kleiner en zwakker was dan de Engelse, nam echter wel tussen 1775 en 1790 het aantal linieschepen van de Nederlandse vloot weer toe van 26 naar 48.¹¹ Dit ondanks het feit dat zowel de omvang van de bevolking als de bruto productie per hoofd in Holland aan het einde van de achttiende eeuw inmiddels lager waren dan in het midden van de zeventiende eeuw (zie hun eigen tabel 1.1). Bovendien was een schip met 50 stukken geschut eind achttiende eeuw ook nog eens heel wat duurder geworden dan eind zeventiende eeuw.¹² Het is dan wederom toch logischer om het onvermogen van de Republiek om zich in voldoende mate te verdedigen vooral te wijten aan zijn geringe omvang, en niet in de eerste plaats aan zijn staatsvorm.

9 C. A. Davids, *De macht der gewoonte? Economische ontwikkeling en institutionele context in Nederland op de lange termijn* (Amsterdam, 1995) 2.

10 J. Fritschy, *De patriotten en de financiën van de Bataafse Republiek. Hollands krediet en de smalle marges voor een nieuw beleid (1795-1801)* (Den Haag, 1988) 67.

11 J. R. Bruijn, *Varend verleden. De Nederlandse oorlogsvloot in de zeventiende en achttiende eeuw* (Amsterdam, 1998) 185.

12 J. Fritschy, *De patriotten en de financiën van de Bataafse Republiek. Hollands krediet en de smalle marges voor een nieuw beleid (1795-1801)* (Den Haag, 1988) 63-64: eind zeventiende eeuw ongeveer 0,9 miljoen, in de jaren tachtig van de achttiende eeuw inmiddels ongeveer 1,3 miljoen.

Gogel slaagde er na de afschaffing van de oude federatieve staatsstructuur inderdaad in om de belastingopbrengsten te vergroten. Maar daarvoor was het wel nodig geweest om de zeer zware tarieven van de accijnzen op eerste levensbehoeften voortaan ook in de armere landgewesten te gaan heffen. Bovendien bleef die hogere belastingopbrengst ook voor de nieuwe eenheidsstaat toch echt nog stééd's te klein om zich in geval van oorlog zelfstandig afdoende te weren. Natuurlijk is een democratische grondwet op principiële gronden te verkiezen boven een regentenoligarchie, maar in economisch opzicht had de Nederlandse Republiek eind achttiende eeuw toch meer aan vrede — en in politiek opzicht aan een goede bondgenoot — dan aan een andere staatsvorm om daarmee (nog) meer belastingopbrengsten voor oorlogvoering te kunnen genereren.

In hun bespreking van de tweede 'institutionele laag' voor deze periode doen de auteurs het voorts bijvoorbeeld voorkomen alsof er in Holland in de achttiende eeuw ook in vredesjaren geen sprake was geweest van aflossingen op de torenhoge staatsschuld ter vermindering van de extreem zware rentelast — die hogere defensie-uitgaven verhinderde —, omdat de bestuurlijke elite zijn beleggingsmogelijkheden nu eenmaal niet kwijt wilde (34-35 en 130). Maar schuldaflossing vond wel degelijk plaats, vooral in de vredesjaren tussen 1750 en 1780 toen de Republiek erin slaagde om buiten de Zevenjarige Oorlog te blijven.¹³ Dat renteniers die aflossingen onaangenaam vonden, wéten we juist doordat ze erover klaagden toen daarvan sprake was. Bovendien is het evident niet zo dat de Hollandse regenten om oorlogen te financieren alleen maar leningen afsloten. Ze verzwaarden daartoe wel degelijk ook de belastingen, vooral de directe.¹⁴ Van Zanden en Van Riel schrijven dat de Hollandse elite alleen maar had ingestemd met relatief hoge directe belastingen om de staatsschuld te kunnen blijven financieren, en zo de inkomsten uit hun beleggingen veilig te stellen (117). Dat is een wat merkwaardige voorstelling van zaken. Een belangrijk deel van die belastingen, de heffing van zogenaamde '100e en 200e penningen op de effecten,' bestond immers simpelweg in het niet uitbetalen van de op die staatsschuld beloofde rente.¹⁵

Voor wat betreft de economische ontwikkeling: het feit dat boeren in de achttiende eeuw geen proces van technologische stagnatie doormaakten en wel in staat waren hun internationale marktaandeel te vergroten, en fabrikanten niet, is voor de auteurs een bewijs van het funeste effect van het door de fiscale instituties veroorzaakte hoge kostenniveau van de stedelijke sector (39). Maar moet daar dan niet tenminste bij worden vermeld dat de boeren gezien de stijgende internationale vraag naar agrarische producten gemakkelijk toegang gehad zullen hebben tot internationale markten, terwijl fabrikanten geconfronteerd werden met vormen van buitenlands protectionisme die waarschijnlijk minstens zo ontmoedigend waren voor techno-

13 In de vredesjaren tussen 1752 en 1780 daalde Hollands gewestelijke schuld volgens E. Dormans, *Het tekort. Staatsschuld in de tijd der Republiek* (Amsterdam, 1992) 111 van 363 miljoen naar 321 miljoen, dus gemiddeld ongeveer 1,5 miljoen per jaar op een totale belastingopbrengst van — inclusief de door rentereductie geïnde belasting op effecten — ruim 25 miljoen, of van ruim 19 miljoen na aftrek daarvan. (Zie ook tabel 1.1 in het boek van Van Zanden en Van Riel zelf.)

14 Zie W. Fritschy, R. Liesker, 'Overheidsfinanciën, kapitaalmarkt en 'institutionele context' in Holland en Overijssel tijdens en na de Spaanse Successie-oorlog', in: C. A. Davids, e. a., ed., *Kapitaal, ondernemerschap en beleid. Studies over economie en politiek in Nederland, Europa en Azië van 1500 tot heden* (Amsterdam, 1996) 165-197, 170 en W. Fritschy, 'The poor, the rich and the taxes in Heinsius' times', lezing Heinsius-congres, april 2001 te Den Haag (te verschijnen in congresbundel onder redactie van A. J. Veenendaal).

15 De uitbetaling van de rente geschiedde in Holland door de achttien ontvangers der gemene middelen, die deze belasting op de effecten 'inden' door slechts 2,5% in plaats van 4% aan rente aan obligatiehouders uit te betalen.

logische vernieuwingen en investeringen als het niveau van de belastingen in de Hollandse steden?

Het lijkt mij voor wat betreft de eerste periode die zij behandelen kortom wat boud om te suggereren dat de economische, en de 'fundamentele financiële en daarmee verbonden militair-politieke problemen' (107) waar de kleine Nederlandse Republiek aan het einde van haar bestaan mee te maken had, gemakkelijker hadden kunnen worden opgelost, als er maar sprake was geweest van andere instituties, en in het bijzonder van een andere staatsstructuur. De geringe omvang van de Republiek, en internationale economische en politieke factoren, speelden in de verklaring van de situatie tussen 1780 en 1813 evident minstens zo'n belangrijke, zo niet een belangrijker rol, als binnenlandse 'instituties'.

Voor de volgende periode benadrukken ze in het 'institutionele' hoofdstuk de grote macht die de grondwet van 1815 Willem I gaf (112-113). Dat oordeel wijkt af van dat van buitenlandse waarnemers in de tijd zelf, die vonden dat het parlement in het nieuwe Verenigd Koninkrijk der Nederlanden in vergelijking met andere Westerse staten juist een verlamd grote macht had gekregen.¹⁶ Het betoog van Van Zanden en Van Riel zelf op dit punt is ook niet vrij van interne tegenstrijdigheden. Enerzijds zeggen ze bijvoorbeeld dat ze de invloed die de grondwet de vorst gaf op de voordracht en benoeming van de leden van de Staten-Generaal 'van groot belang' achten, omdat daardoor oppositie tegen de vorst 'al bij voorbaat aan banden was gelegd.' Anderzijds benadrukken ze op dezelfde pagina de 'steeds weer terugkerende conflicten met het parlement' over de begroting (113). Enerzijds betogen ze dat de grote invloed van Willem I op financieel en economisch terrein 'op de eerste plaats het gevolg was van de grondwetten die in 1814 en 1815 werden aangenomen.' Anderzijds wijzen ze op de 'scherpe oppositie' van het parlement tegen zijn juist 'vaak onconstitutionele' [cursivering van mij] handelen (122). Bij lezing van deze twee hoofdstukken kan de lezer zich niet aan de indruk onttrekken dat de auteurs zich nogal in bochten wringen om te proberen hun doel — aantonen dat in Nederland in deze tijd de structuur van de economische groei in belangrijke mate bepaald werd door de aard van de grondwet — te bereiken.

Voor de jaren 1816/1830, na de vervanging van de Unie van Utrecht door een moderne grondwet, beklemtonen ze bijvoorbeeld dat er toen sprake was van 'moderne economische groei.' Voor het decennium 1830/1840 benadrukken ze de, daarvan afwijkende, door het 'koloniaal complex' gedomineerde, industriële groei zonder productiviteitsstijging. De nieuwe grondwet kon dus wel met twee uiteenlopende economische structuren gepaard gaan? Daarnaast kan ook de vraag worden gesteld hoe 'modern' de groei in de periode 1816/1830, afgezien van de scheepsbouw door Roentgen en Van Vlissingen, in Nederland nu eigenlijk was. Volgens tabel 4.2 werd de belangrijkste bijdrage aan de economische groei in (Noord-)Nederland¹⁷ in de periode 1816/1830 inderdaad geleverd door de industrie en niet zoals tijdens de 'terugval' in 1830/1840 door de (buitenlandse) handel en scheepvaart, die voorheen de stapelmarkt hadden doen bloeien. Maar als ik tabel 4.2 goed begrijp¹⁸ was die industriële groei voor meer dan de helft te danken aan de sectoren voeding en kleding. De industriële productie steeg dus voornamelijk doordat de bevolking groeide en dankzij dalende landbouwprizen tevens gelukkig in

16 Zie W. Fritschy, 'Staatsvorming en financieel beleid onder Willem I', in: *Staats- en natievorming in Willem I's koninkrijk (1815-1830)* (Brussel, 1992) noot 27.

17 Helaas vermeldt de tabel dat niet expliciet, maar men kan aannemen dat de cijfers ook voor deze jaren uitsluitend op het Noorden betrekking hebben.

18 De getallen onder 'aandelen in de groei' voor de sector 'Industrie' zijn voor 1816/30 bij elkaar opgeteld 104,1, voor de periode 1830/1840 bij elkaar opgeteld 87,2. Mijs inziens had dat in beide gevallen 100 moeten zijn en is het verschil te groot om door afronding te kunnen worden verklaard. Is ook hier iets fout gegaan?

staat was meer vraag uit te oefenen (wat de auteurs overigens zelf ook benadrukken). Maar is dat 'moderne economische groei'?

Wat blijft er eigenlijk over van de 'opmerkelijke groei van de industriële productie' in grafiek 4.2 (167-168) na correctie voor de bevolkingsontwikkeling? Had voor de kwalificatie 'modern' bijvoorbeeld niet aangetoond moeten worden dat er in de jaren 1816/1830 wel sprake was van die aanhoudende productiviteitsgroei in de industrie die in 1830/1840 ontbrak? Was misschien toch niet de — door de internationale politiek bepaalde — vereniging met en de afscheiding van de Zuidelijke Nederlanden een bepalender factor voor het verloop van Nederlands economische geschiedenis in deze periode dan het feit dat de grondwet van 1815 een ander karakter had dan de Unie van Utrecht van 1579?

Is er ook niet een tegenstrijdigheid tussen de mijns inziens terechte nadruk op overeenkomsten tussen economische kenmerken van de beide perioden 1780-1813 en 1813-1840 — op pagina 165 wordt voor de haringvisserij bijvoorbeeld uitdrukkelijk gesproken van 'een gegeven institutioneel kader' voor beide perioden gezamenlijk — en, de gelijktijdige nadruk op het belang van grondwetten voor de economie, terwijl het karakter van die grondwetten voor elk van beide perioden juist volslagen uiteenliep? Is de opvallende economische groei tussen 1813 en 1840 niet meer te danken aan initiatieven van Willem I buiten de grondwet om dan aan de inhoud van de constitutie? En is het opmerkelijke van de periode 1780-1840 nu juist niet dat er, ondanks de Bataafse revolutie en de nieuwe grondwet, èn ondanks die opvallende economische groei, qua economische structuur juist nog zo weinig veranderde?

Dat het al of niet aanwezig zijn van een constitutie die eigendomsrechten en rechtszekerheid garandeert invloed kan hebben op het verloop van de economische ontwikkeling van een land is zonder meer aannemelijk. Terecht is door North en Thomas naar voren gebracht dat Nederland zich in de zeventiende eeuw economisch-historisch onderscheidt, doordat die rechtszekerheid hier voor de economische elite al zo vroeg in zo ruime mate was gewaarborgd. Maar dat de structuur van de economische groei in Nederland in de vier onderscheiden perioden in belangrijke mate kan worden verklaard uit verschillen tussen de grondwetten die in elk van die perioden van kracht waren, daarvan ben ik niet overtuigd geraakt. Voor een kleine open economie als de Nederlandse zijn en waren internationale politieke en economische ontwikkelingen minstens zo belangrijk ter verklaring van de economische ontwikkeling als binnenlandse institutionele veranderingen.

Elders is er daarnaast al eens op gewezen dat een economische geschiedschrijving over deze periode er toch eigenlijk niet omheen kan om ook aandacht te besteden aan technische ontwikkelingen.¹⁹ Opvallend weinig aandacht wordt voorts ook besteed aan de demografische ontwikkelingen. Zelfs als de auteurs aandacht besteden aan de ontwikkeling van de binnenlandse markt, wijzen ze vrijwel steeds alleen op de koopkrachtontwikkeling. Is het werkelijk irrelevant voor de economische ontwikkeling dat de bevolking tussen 1795 en 1913 groeide van ongeveer 2 miljoen naar 6 miljoen?

Het is dus een wat smal — en soms wat kronkelig — traject door de economische geschiedenis van Nederland, waarvoor de auteurs hebben gekozen, maar wel een nieuw en een zeer boeiend traject. Ze leggen het bovendien met een bewonderenswaardige vaart af. Toevalligerwijs is vrijwel tegelijk met dit boek nog een tweede boek over de sociaal-economische geschiedenis van Nederland verschenen. Wie wil kan dus ook op een wat bedardere, en eveneens volledig bijdetijdse manier, door het tijdperk van de spoorbrug reizen.²⁰ Maar het fraaie materiaal waarmee het parcours in *Nederland 1780-1914* wordt gereden en de creatieve economisch-historische

19 Recensie van H. Lintsen in *NEHA-bulletin*, XIV (2001) ii, 306-308.

20 M. Wintle, *An economic and social history of the Netherlands, 1800-1920* (Cambridge, 2000).

kunststukjes die tijdens deze rit worden vertoond, maken de door Van Zanden en Van Riel gereden race ontegenzeggelijk tot een fascinerend(er) schouwspel. Geen enkele historicus met interesse voor de negentiende eeuw mag dat missen.

R. T. GRIFFITHS EN J. DE JONG

Precies veertig jaar geleden verscheen I. J. Brugmans' *Paardenkracht en mensenmacht. Sociaal-economische geschiedenis van Nederland 1795-1940*.² Dit werd al snel hét standaardwerk over de Nederlandse sociaal-economische ontwikkeling in de negentiende eeuw. Tot voor kort was het tevens het enige overzichtswerk over deze lange periode. Brugmans' werk weerspiegelde de toenmalige stand van het historisch onderzoek over de aard en de 'timing' van de Nederlandse economische groei. Sindsdien hebben echter nieuwe generaties onderzoekers een aantal van Brugmans' interpretaties ter discussie gesteld. Zo hebben ze vragen gesteld bij zijn visie op de specifieke fasen van groei en stagnatie in de eerste helft van de negentiende eeuw, het beginpunt van de zogenaamde industriële 'take-off' in de tweede helft van de negentiende eeuw en de structurele verandering in de Nederlandse economie gedurende de gehele eeuw. Daarnaast zijn historici uit de ons omringende landen tot nieuwe inzichten gekomen over de economische ontwikkeling van hun land. Die inzichten plaatsen de bestaande visie op de economische ontwikkeling van Nederland eveneens in een ander daglicht. Beide ontwikkelingen maken de tijd rijp voor een nieuw standaardwerk over de 'lange negentiende eeuw.'

Met het verschijnen van *Nederland 1780-1914. Staat, instituties en economische ontwikkeling* van Jan Luiten van Zanden en Arthur van Riel ligt dit standaardwerk nu voor ons.³ Het behandelt de gehele negentiende eeuw en het vormt de nog ontbrekende schakel in een reeks van nieuwe historische monografieën die de periode 1500-1815⁴ en de jaren na 1914⁵ bestrijken. *Nederland 1780-1914* is tegelijkertijd meer dan dat. Het vormt tevens het eindproduct van een groot NWO Pionierproject ten behoeve van de reconstructie van de Nederlandse nationale inkomensstatistiek. Dergelijke statistieken zijn onmisbaar voor het bepalen van de oorzaken, bestanddelen en het tempo van de Nederlandse economische groei, en voor het plaatsen daarvan in een internationaal vergelijkend perspectief. Tot voor kort ontbraken deze reeksen over de eerste helft van de negentiende eeuw, terwijl de reeksen over de tweede helft zeer onbetrouwbaar waren.⁶ De afgelopen tien jaar zijn onder leiding van Van Zanden ruim twintig onderzoekers aan verschillende universiteiten bij dit Nationale Rekeningenproject betrokken geweest. De basisgegevens zijn gepubliceerd in een aparte monografie getiteld *Dutch GNP*, die ook de bronnen en methodologie beschrijft.⁷ De gegevens en methodologische verantwoording zijn daarnaast vrij toegankelijk via de website van het Nederlands Instituut voor wetenschappelijke infor-

1 Graag willen wij Danny Oude Nijhuis bedanken voor zijn hulp bij het vergaren en bewerken van de gebruikte gegevens.

2 I. J. Brugmans, *Paardenkracht en mensenmacht. Sociaal-economische geschiedenis van Nederland, 1795-1940* ('s-Gravenhage, 1961).

3 J. L. van Zanden, A. van Riel, *Nederland 1780-1914. Staat, instituties en economische ontwikkeling* (Amsterdam, 2000).

4 J. de Vries, A. van der Woude, *Nederland 1500-1815. De eerste ronde van moderne economische groei* (Amsterdam, 1995).

5 J. L. van Zanden, R. T. Griffiths, *Economische geschiedenis van Nederland in de 20e eeuw. Van een veelzijdige volkshuishouding met een omvangrijk koloniaal bezit naar een 'kleine land' binnen Europa* (Baarn, 1989).

6 R. T. Griffiths, J. M. M. de Meere, 'The growth of the Dutch Economy in the Nineteenth Century - Back to Basics?', *Tijdschrift voor geschiedenis*, XCVI (1983) iv, 563-572.

7 *Dutch GDP* and its components.